

Марко Аврамовић

Институт за књижевност и уметност, Београд
mrkavramovic@yahoo.com

ПОЕЗИЈА ЕГЗИЛА МИЛУТИНА БОЈИЋА

*Зашо шћо су шћолике ѿсме исћевали
Ошћейили их са њихове земље
Ко нокаш-од-меса.
Раша Ливада, „Изгнаници“*

*Треба ићи за засћавама, јер су сада оне
наша ошћаџбина.
Милутин Бојић, „Србија у повлачењу“*

Сажетак: У тексту се анализира поезија Милутина Бојића настала у изгнанству и на тему изгнанства. Највише пажње посвећује се *Песмама бола и ѿноса*, али се разматра и Бојићева недовршена епопеја *Вечна сшража*. Износи се теза да је Први светски рат имао велики утицај на поетичке промене у Бојићевој поезији.

Кључне речи: Први светски рат, изгнанство, књижевност егзила, поезија, *Песме бола и ѿноса*, епопеја, *Вечна сшража*, „Србија у повлачењу“.

Егзил или изгнанство једна је од фреквентних и повлашћених тема савремене хуманистике, али такође и савремене књижевности.

Позиција егзила у односу на сваки заокружени, стабилни идентитетски образац, у односу на сваку стабилну књижевну „канонски“ задату парадигму [...] увелико је постала и културолошка мода краја 20. и почетка 21. века (Бошковић 2015: 32).

Тако, рецимо, Едвард В. Саид у својим размишљањима о изгнанству каже да је „модерна западна култура великим делом творевина изгнанника, емиграната, избеглица“ и поентира речима да „наше доба са модерним ратовањем, империјализмом и квазитеолошким амбицијама тоталитарних владара заиста јесте доба избеглица, расељених особа и масовне миграције“ (Саид 2008: 28), док је Џорџ Стајнер изнео тезу да је читава западна књижевност 20. века „екстериторијална“, писана од стране избеглица и о њима (наведено према Саид 2008: 28). За песника, нобеловца и изгнанника Јосифа Бродског „премештања и измештања су постала опште место у нашем веку“ (Бродски 2007: 26).

Када се ради о неким особеностима књижевности која настаје снажно обележена изгнанством, Саид, Стајнер и неки други теоретичари – попут Статиса Гургуриса, последњих година, или у нашој средини Јовице Аћина – најчешће помињу њену фрагментарност, измакнутост, хибридноћ, као и обележеност носталгијом. „Фрагментарност изгнаничког текста као да и није избор, него неминовност“ (Аћин 2003: 15) пише у својим *Гађањима њоу њејелу* Јовица Аћин и још додаје:

Ако је изгнанство бити изван места, изгнаничко писање је, крећући се од локалног до локалног, по природи измакнуто, измештено, увек у отклону, не прихватајући ниједно место као нешто непроменљиво, као неизбежни удес. Заправо је непостојаност места неизбежни удес детериторијализујућег писања (Аћин 2003: 18).

Један од парадигматских списа књижевности егзила данашњице, мемоари Едварда В. Саида зове се *Out of place* (измештеност – верни превод; на хрватски преведени као *Нејријагање*). Овај спис представља покушај да се превазиђе вишеструки расцеп, и језички, и временски, и географски. Његов аутор зато наглашава да је „главни разлог за писање ових мемоара била потреба да премостим

раздаљину у мјесту и времену између мог тадашњег и садашњег живота“ (Саид 2007: 11).

Као егземпларни пример изгнаничке уметности савремени амерички књижевни теоретичар грчког порекла Статис Гургурис бира синкретичко дело *Hollywood Songbook (Hollywooder Liederbuch)*, настало сарадњом композитора Ханса Еислера и Бертолда Брехта. Највећим делом на стихове аутора *Мајке храбросџи*, Еислер је компоновао мелодије. Дело је настало за време заједничког изгнанства током Другог светског рата у Лос Анђелесу. Поводом овог дела Гургурис говори о „трансгресивном слушању“ и пише да конзумирање овог дела насталог у егзилу код читаоца/слушаоца производи „збуњеност, чак запрепашћење“ (Gourgouris 2009: 375).

Што се двадесетого века тиче, као иницијални догађај великих померања, на његовом почетку стоји Први светски рат.¹ Учешће Србије и српског народа у овом светском лому учинило је да се, када су Срби у питању, не само велике масе становништва, већ и читава држава у једном тренутку нађу у положају који називамо изгнаничким. Приликом повлачења из Србије након њеног слома 1915. године, пред најездом војних снага Немачке, Аустроугарске и Бугарске, није се повукла само њена војска, већ и влада, парламент и бројне друге државне институције, као и масе обичног народа. Читава држава је током једног скоро трогодишњег периода постала екстериторијална. У изгнанству, на Крфу пре свега, али и у Солуну, затим на подручју северне Африке, у Бизерти, као и по местима западне Европе, у Француској, Енглеској, Шкотској, у којима су боравили и образовали се српски ђаци – настављале су се уобичајене активности: заседала је влада и парламент, ђаци су похађали наставу, штампале су се књиге и објављивале новине. Заједно са својом државом у ег-

1 Поготово ако прихватимо тезу Едварда Хобсбаума о „кратком двадесетом веку“, који заиста почиње са 1914. годином, онда Први светски рат стоји на самом његовом почетку, као историјско искуство којим овај век почиње.

зилу су се нашли и бројни писци и уметници, како они до тада већ афирмисани, попут Владислава Петковића Диса, Милутина Бојића, Станислава Винавера, тако и они будући, које ће ово изганичко искуство трајно обележити, попут Растка Петровића.

Међу овим набројаним личностима Милутин Бојић је, према општем консензусу, „наш најкарактеристичнији песник из времена првог светског рата“ (Павловић 1963: 21). Он стоји на челу читаве колоне српских писаца изгнанника у двадесетом веку, а у њој се налазе и они највећи, попут Јована Дучића, Милоша Црњанског, Растка Петровића и Борислава Пекића. Друга половина опуса Милутина Бојића у потпуности је екстериторијална, настала ван отаџбине, а изгнанство је једна од главних тема којом се песник у овом стваралачком периоду бави. Међутим, у размишљању о Бојићевој изгнаничкој поезији напред помињани теоријски оквир показује се као недовољан и делом неадекватан. Иако изгнаничка и местом свога настанка и својим темама, Бојићева поезија тешко да може бити маркирана горе набројаним карактеристикама хибридности, измакнутости, трансгресивности. Док је за савремену хуманистику изгнанство пре свега индивидуални чин, и искуство кроз које се посматра то стање јесте искуство појединца – за шта као илустрацију можемо навести Саидове речи да „национализам има везе са групама, док је изгнанство у крајње изоштреном смислу усамљеност која се доживљава изван групе“ (Саид 2008: 30) – Бојић жели да нам егзил представи кроз оптику колектива. Њега, што ћемо видети из његове лирике, не занима судбина појединца или неке специфичне друштвене групе, он не пева чак ни о сопственом изгнаничком удесу, већ искључиво о страдању читавог народа.

Као што, према Павловићу, Бојић није био ратни песник који пева о рату као искуству анонимног појединца (вид. Павловић 1963: 19–20) већ „песник обузет питањима судбине и вредностима свога народа“ (Павловић 1963: 22), тако није био ни песник који пева о усуду изгнанства као о појединачном

искуству. Бојић је у својим *Песмама бола и њоноса*, што је његово главно дело из егзила, окренут првенствено искуству заједнице. Занимљиво је да Гаврило Ковијанић у до сада најопширнијем и најпотпунијем Бојићевом животопису, који запрема први део његове књиге *Животи и књижевни рад Милутина Бојића*, када дође до поласка песниковог у избеглиштво, пише да „даљи живот нашег песника припада искључиво српском народу и узвишеним људским идеалима“ (Ковијанић 1969: 62).

Први светски рат оставио је знатнога трага не само у животу песника Бојића већ и у његовој поезији, која је такође постала окренута колективном искуству. Између збирке *Песме*, из 1914. године, и књиге *Песме бола и њоноса*, настале углавном након слома државе, а објављене 1917. године, постоји значајна разлика. Иако је у поезији Милутина Бојића од самога почетка било више токова, па *Песме* доносе и циклус „Земља олује“ инспирисан балканским ратовима, са изванредном насловном песмом, његова прва књига је ипак, пре свега, књига о љубави и страсти. Теме које су Бојића пре Великог рата окупирале већином су личне природе: поред страсти, љубави и опседнутости пуноћом живљења (циклуси „Младост“ и „Приче“), ту је и тема саме поезије и певања, која доминира одељком „Кроз векове“. Песма „Вране“, из исте књиге, умногоме је карактеристична за расположења раног Бојића. Наиме, у њој се истоветност са другима и припадност истородном јату сенци изразито негативно. На два места у песми лирска инстанца нам поручује „Како је ужасно с другим једнак бити“ (Бојић 1914: 8). Воља о којој говори песник на крају ове песме, воља је за разликовањем, за потпуним испољавањем сопствене личности и особености. Аутор „Плаве гробнице“ је, чини се, на почетку сопственог песничког пута желео да побегне од онога што ће касније, услед трагичних историјских догађаја, постати његова опсесија.

Са *Песмама бола и њоноса* долази до значајне промене. Најпре је упадљива промена у концепцији

лирског субјекта. У Бојићевој првој књизи, посебно у циклусу „Младост“, доминира прво лице једнине, једно изразито Ја које себе објављује свету. Често навођени стих из прве песме одељка „Хоћу те, Животе, и страсно те штудем“ („Химна“, Бојић 1914: 7), као и онај такође добро познати „Ја знам само хоћу а не знам шта хоћу“ („Младост“, Бојић 1914: 10), само су најизразитији примери тог упадљивог и „наметљивог“ лирског субјекта. Имамо посла са једним Ја које тежи пуноћи животних искустава, пре свега оних телесних („Ја хоћу да срчем женске очи снене“ – „Авет“, Бојић 1914: 16). Желећи да истакне лирско Ја песник заменицом првог лица једнине и почиње знатан број стихова у својој првој књизи.

У три године каснијој збирци на позицији лирског субјекта најфреквентније постаје прво лице множине Ми. Песник све ређе говори у сопствено име, а све више у име колектива. Тежи се саопштавању колективних, а не личних искустава. Миодраг Павловић је у тексту о Бојићу записао:

Колектив, као позадина на којој је индивидуа израсла и издвојила се, има часове када поново добија магнетску снагу и увлачи самотног барда натраг у сазвучје својих гласова (Павловић 1963: 17).

Тај час је за Бојића био Велики рат, тада је он свој глас уступио покличу и вапају сопственог народа. Прелазак са индивидуалног певања на оно у име колектива, песник је у својим стиховима и представио. На почетку „Уводне речи“, а у ствари уводне песме књиге *Песме бола и њоноса*, лирско Ја зазива псалмопевца и гуслара да опевају „тешки очај људи / Што данима трпе бод трнове круне“ (Бојић 1917: 7). С обзиром да нема ни старозаветног псалмопевца ни гуслара, лирско Ја преузима њихову улогу:

Мирноће ми дајте, да сву снагу стечем.
Да из срца даднем
Сав бол и сав понос и, кад их изречем,
К’о лист свео паднем.

Али глас мој залуд кроз гробља вас вапи.
Мој смер ће да каже
Онај, што еп вечит морем врућих капи
У јамбове слаже.

(Бојић 1917: 7–8)

Такође, подређивање личног колективном у Бојићевој књизи види се и на примеру песме „На оба лама Јадрана“, песме испеване у дијалошкој форми, у којој се индивидуална осећања и патње подређују потребама колектива. Исто тако, чак и неке интимне патње из прогонства о ближњима који су остали у отаџбини, дају се из визуре колектива. Таква је песма „Без домовине“ у којој су ове стрепње дате из оптике једног Ми. Као да су сви сада постали једна душа и ум, како и каже песма индикативног наслова „Јединство“: „Једним истим болом све плачу планине“ (Бојић 1917: 35).

Из зазивања гуслара и псалмопевца у „Уводној речи“ могу се наслутити две традиције на које се песник приликом састављања своје књиге ослањао. Једна је библијска, и она се очитује у Бојићевом коришћењу бројних библијских прича, а друга јесте народна, епска традиција. У зазивању ове традиције песник у неколиким песничким остварењима у књизи користи десетерац. Из визуре овог традицијског корпуса могло би се растумачити и виђење жртве у овим песмама, блиско оном косовском – да се путем страдања обезбеђује вечност, бар у стиховима који ће та страдања опевати.

„Еп вечит“, који песник жели да испева, првенствено је прича о изгнанству. Најпознатија прича о колективном изгнанству је, наравно, она библијска о прогонству и лутању изабраног народа. Да би дао слику сопственог народа у изгнанству, Бојић се послужио управо овом причом. Његов народ је у овој поезији добио статус новог изабраног национа. Ова изабраност сопственог народа тематизована је у песми „Крштење вечности“: персонификована Вечност одабира песникову међу другим нацијама, и крсти је „водом величине“. Међутим, да би изабрани

народ постао „символ страдања и вере“, мора примити „страшно, крваво крштење“ (Бојић 1917: 23).

У песми „Кроз пустињу“ ова паралела још је израженија. Испевана у првом лицу множине, песма пева о искуству бескућништва. То искуство, које се најчешће перципира као врло тешко, нови изабрани народ подноси без роптања („Лутасмо пустињом одмереним ходом“ – Бојић 1917: 25). Иако је пустиња којом они иду „страшнија код оне / којом ишао је народ изабрани“ (Бојић 1917: 25), у њиховим срцима не гнезди се сумња, они не морају видети Бога да би у њега поверовали. Нови изабрани народ по величини свога подвига надвисује онај стари: „Али сумња нашим не застре се сводом. / Не тражисмо Бог да сиђе са Синаја“ (Бојић 1917: 25). Уколико се од њих то затражи, спремни су и за достојанствену смрт: „Последњу кап крви бесно ћемо дати, / Да се њом испишу грозни летописи“ (Бојић 1917: 25). Гордост и понос карактерише Бојићев народ.

Уопште, колектив о коме Бојић пева своје патње подноси стоички, уверен у сопствено васкрсење и тријумф. Тако се у песми „Одлазак“, која тематизује одлазак у прогонство, слика суздржаност и мир одлазеће војске: „Но нигде јаук, ни роптање гласно / Ни тешки уздах да проломи горе“ (Бојић 1917: 12), или у песми „Неранцин цвет“ у којој се опет пева једним колективним гласом:

О, неранцин цвете, окити нам чела!
Нисмо за плач дошли ни за покајање,
Нити нас је судба за робље довела.
Младенци смо што су дошли на венчање!

(Бојић 1917: 48)

Невеста са којом се колектив који пева венчава у овој песми јесте „Слава Победника“.

Овакво држање добија још више на значају кад се зна да је народ који се повлачи свестан да га чека голгота и мучеништво. Осим ове старозаветне приче, Бојић је у своју збирку уградио и новозаветну повест о васкрсењу, с тим што овде судбину

Христа и његове муке трпи цео један народ. У песми „Крштење вечности“ налазимо стихове: „К’о изабраник ретки и месија тражен / Са ускликом ми се поносимо, холи“ (Бојић 1917: 24), а у остварењу „На острву“: „Ми идемо куд су богови прорекли: / Преко сланих гора путем васкрсења“ (Бојић 1917: 46).

Тражећи еквиваленте тадашњој историјској ситуацији Бојић није посезао само за библијским сликама и причама. У дугој, наративној песми „Петровданска визија“ Бојић је суочио тадашњег српског краља Петра Првог са другим владаром изгнаником из националне историје – деспотом Ђурађем Бранковићем. Деспот Ђурађ јавља се краљу зато што им је судбина истоветна – и он је у једном периоду био владар у изгнанству:

Зар не сећаш се да путем изгнања
К’о сенка твоја ја сам те пратио,
К’о бледи симбол вере и уздања,
Кад јецао си и кад си патио?

Јер ти си одблес мојих болних дана:
И ја сам, негда, без престола стола,
Лутао преко вода и пољана,
Кад судба мач ми у срце забола.

(Бојић 1917: 30–31)

Попут краља Петра и деспот Ђурађ је у прогонству пребродило многе муке („И ја сам воде пребродило, што су / Вриштале када крст изгнанства добих“ – Бојић 1917: 31) и вратио се да се с непријатељем обрачуна. Али иако им је судбина слична, она није до краја иста („Слична је судба, но с другим свршетком“ – Бојић 1917: 33). Када је повратио своју земљу, деспот није имао, попут краља Петра, младу расположену војску и потомство, већ само „два сина слепа што блуде к’о сени / И трећег – авет и леш непогребен“ (Бојић 1917: 32).

Приметили смо већ да добар део песама књиге *Песме бола и њоноса* одише оптимизмом и безрезервном вером у тријумф на крају, као и гордошћу према сопственој вредности. Овоме треба додати да своје изгнаничке песме Бојић често завршава сликама по-

вратка изгнаног колектива у отаџбину. Он у песмама често антиципира будућност, а она је у повратку и победи над непријатељем. Занимљиво је да се ово поклапа с размишљањем Јосифа Бродског: писац у изгнанству „не може да замисли своју будућност друкчије него као блистави тријумфални повратак“ (Бродски 2007: 30).

Већ у песми „Одлазак“, са почетка збирке, коју смо помињали, налази се слика повратка – последњих шест стихова доносе призор тријумфа; увереност у срећан исход и чини да се бол услед одласка тако стамено подноси:

И збориш: „Чему разговори разни?
Јер вратићу се у истоме реду,

Поново ведар, васкрсао, смео,
Са новом крвљу охолом и здравом,
Срешћеш ме горда, к’о што си ме срео,
На пољанама позлаћеним славом.“

(Бојић 1917: 13)

И у песми „Без домовине“ завршна строфа посвећена је повратку. Ово као да, може се рећи, постаје типичан поступак Бојићев у изгнаничким песмама: не могавши да се у отаџбину стварно врати, Бојић се у њу враћа у стиховима. Овде је та последња строфа одвојена од остатка песме, који јој претходи, како трима тачкама на почетку, које симболизују временски „зев“ што стоји између одласка и повратка, тако и променом у лицу – из првог лица множине прелази се у друго лице једнине:

...Само један пут ће одговора дати:
Преко реке крви и мостом лешина
Дому своме стижеш, где изгледа мати
С неверицом сина.

(Бојић 1917: 15)

Песма „Кад будемо заједно“, још једна од оних испеваних из првог лица множине, такође доноси слику повратка, овога пута као будућег сједињења с вољеним бићем:

И кад блесне тренут тог небеског споја,
Страст ће васиону љубављу да зрачи,
Вечни закон сунца огледаће своја
У пољупцу, који епопеју значи.

(Бојић 1917: 65)

У добро познатој песми „Без узвика“, у којој се такође стоички подноси изгнаничка судбина, на крају, у последњим стиховима, постоји слика повратка, додуше апстрактнија и редукованија, настала из једног поређења:

И кад разгрнемо пепелишта снова,
Стари ће се дани уз реч да помену:
Слушаћемо ватру и веселост њену,
К'о домаћин што се вратио из лова
С песмом, с којом јутрос у планину крену.

(Бојић 1917: 53)

И у најпознатијој песми збирке, и Божићевој најславнијој песми уопште, чувеној „Плавој гробници“, имамо повратак и тријумф. На тај повратак и тријумф потомака песничко Ја указује као на утеху онима који се никада неће вратити у отаџбину, онима који су заувек остали у егзилу. Они се неће вратити, али се враћа њихова крв, њихово најближе средство:

Јер тамо, далеко, поприте се зари
Овом истом крвљу што овде почива:
Овде изнад оца покој господари,
Тамо изнад сина повесница бива.

(Бојић 1917: 44)

Они којима се обраћа лирски субјект „Плаве гробнице“ заувек остају у свакој врсти измештености, без отаџбине, чак и без сопственог гроба у родној земљи. Та њихова трајна измештеност, с обзиром на то да није могућ повратак ни њихових остатака, у овој песми добија свој смисао: њихови непостојећи гробови биће инспирација подвизима будућих генерација, и у томе је смисао њиховог страдања и вечитог изгнанства:

Али ово гробље, где је погребена
Огромна и страшна тајна епопеје,

Колевка ће бити бајке за времена,
Где ће дух да тражи своје корифеје.

(Бојић 1917: 43)

Међутим, у *Песмама бола и њоноса* постоје и текстови у којима се даје једна другачија визија судбине сопственог народа, попут песме „Сејачи“. У овој антологијској песми усуд нација је вечито луталаштво и безразложно страдање. Бојић у „Сејачима“ напушта мит о изабраном народу и уместо њега уводи неке друге старохебрејске приче – оне о вечитом луталици Ахасферу „И к’о Ахасфер, кога Господ укле, / Тражимо равни до у бескрај пукле“ (Бојић 1917: 26) и невиног страдалника Јова („К’о луталице које клетве прате, / С далеког југа, са судбином Јова“ – Бојић 1917: 26). Изгнанство тако престаје бити привремено стање и постаје трајни усуд народа коме је припадао и песник. Бојићева визија ове историје луталаштва и сејања сопствених костију надраста чак и границе планете земље, она постаје космичка („И васељена њива наша поста“ – Бојић 1917: 27). У овој песимистичној визији у којој се патње непрестано понављају, што је наглашено и прстенастом композицијом песме, први и једини пут у овој књизи охолост је негативно осенчена („Охоли, мада без рода и крова, / Спремни смо гробља да сејемо нова“ – Бојић 1917: 27).

Да ова песма није једина у којој потпуно преваладавају тамни тонови сведочи и песма „Неречене мисли“ која би се могла читати и као контрапункт песмама у којима се пева о коначној победи и слави.² Занимљиво је да је и она, насупрот претходно наве-

2 И у својој приватној преписци вођеној током рата Бојић је испољавао песимистичка и суморна расположења. Тако јануара 1916. пише својој вереници: „Тешко сам оболео. Нисам хтео да ти пишем, свет око мене и не зна да морам у постељу. [...] И душа ми је болесна и понос, уморни су као и тело. Да, ја врло добро видим свој крај: нема ми можда ни годину дана. Ништа ме више не весели. Чини ми се да више никада нећу видети своју земљу, па ни тебе. Остаћу овде, далеко од свега, заборављен од свих. Може бити да ово моје спремање неће бити за Италију, него за један много даљи пут... Молим те не пиши ником о овоме. Грлим те, грлим, драга, мада ми смрт куца на вратима“ (наведено према: Вуковић 1969: 35–36).

деним песмама, испевана у првом лицу једнине. Њен наслов „Неречене мисли“ може се тумачити као певање о ономе што се не сме изрећи, што се потискује као део личног на рачун колективне вере у победу. Сагледана у контексту Бојићеве библијске инспирације, она је жанровски прави библијски плач, попут оног Јеремијиног. У обраћању Богу лирско Ја се пита и тужи, али узалуд – све је уништено и спаљено:

Боже отаца наших, Господе деце моје,
Што си ме оставио и у прах све ми сруши?
Звоници моји мртве место часова броје,
И пред олтаром твојим моја се јетра пуши.

Градови моји леже к'о развалине старе,
Житнице моје пустош, а дворце сумор краси,
Целати друмом блатним спаљују и крстаре,
У затреном куту свети се пламен гаси.

(Бојић 1917: 21)

Такве размере разарања и несреће доводе до негације човека и хуманизма, и до сумње у онога коме се лирски субјект обраћа:

Човек је за ме мртав, демон ме к себи виче;
Дај ми, сред бола мога, да верујем у Тебе.

(Бојић 1917: 22)

У *Песмама бола и поноса* нема много песама које доносе реалне слике прогона и лутања. Све је углавном прилично апстраховано, претворено у митске слике са веома мало реалистичних детаља. Изузетак је можда песма „Мећава“, која доноси слике „белог бездана“, једног од места највећих страдања српске војске, као и песме „На острву“ и „Неранцин цвет“, које већ својим насловима указују на место на коме се у изгнанству наша српска војска. Осим ове две песме још се на неколико места у књизи пева о средини у коју је приспео изгнани народ. У песми „На острву“ridoшлице се обраћају својим домаћинима – са захвалношћу и молбом за опроштај:

Опраштајте зато наше речи грубе.
Опраштајте клетве и пирујте даље.

Хвала вам, што наше освежисте трубе,
Нама које ветар у ваш кутак шаље.

(Бојић 1917: 46)

Како овде видимо, домаће становништво се одређује као оно које „пирује“, што вероватно подразумева њихову веселу природу, а место у коме су боравили у последњој строфи Бојићеве песме именује се као врт. На сличан начин земља егзила је представљена и у трећем делу песме „Туђој крви“. Ова вишеделна песма и говори о сусретима са Другима на изгнаничком путу.

Иако се песник трудио да у *Песмама бола и њоноса* своју личност повуче у други план, ипак постоји место у коме је указао на сопствени значај и улогу коју је себи наменио у тешким историјским збивањима. Парадоксално, то самоуказивање налази се у речима које нису изворно његове, већ преузете. Реч је о моту преузетом из Корнејевог *Серторијуса*, који у преводу на српски гласи: „Рим није више у Риму; он је свуда где сам ја.“ Коментаришући, у *Крфском забавнику*, *Песме бола и њоноса* Бранко Лазаревић осврнуо се и на њен мото:

Реч Корнејева из Серторијуса је најприменљивија за уметност. Наша уметност је тамо где смо ми (Лазаревић 1917: 12).

Међутим, нама се чини да је Бојић овим цитатом желео да саопшти да смо ми тамо где је наша уметност, односно где су наши ствараоци. На неколико места у својој књизи Бојић и изузетан значај даје поезији. Страдању је некада смисао у томе да буде овековечено у песничком остварењу: „Да нараштај нови псалме од њих ствара: / Да нам оду пева, Бог нас патњом храни“ (Бојић 1917: 49). На једном другом месту у књизи ратник и победник сам бива именован као „велики псалам повесничких ода“ (Бојић 1917: 28). Ући у текст, овековечити се у песми постаје један од највиших могућих људских домета. Отуда је моћ и значај оних који такав текст састављају велика.

У својим „Размишљањима у изгнанству“ Саид пише да се у изгнаној нацији често рађа самосвест,³ и да тада нису ретки реконструктивни пројекти сабирања нације у изгнанству. Такви пројекти су, по Саиду, конструисање националне историје, оживљавање мртвог језика, оснивање универзитета и националних библиотека (вид. Саид 2008: 35). Могло би се рећи да је и Бојић себи у егзилу задао један такав реконструктивни пројекат. Наиме, *Песме бола и њоноса* нису једино што је овај песник написао у изгнанству. Осим анализираних збирке, иза Милутина Бојића остала је недовршена епопеја *Вечна стража*.⁴ Песник је неколико певања стигао да испева, а остатак је остао у скицама и нацртима.⁵ Захваљујући овим белешкама ми можемо да реконструиремо песникову замисао. Такође, о свом будућем спеву Бојић је и сам говорио у својој преписци. У писму из Рима, упућеном брату Радивоју 12. октобра 1916. године, пре повратка на Крф, Бојић о свом будућем делу, које је најпре науимио да наслови *Црвено кршићење*, пише следеће:

Но чим стигнем тамо, ако не буде могућности да се вратим, наставићу своје велико сочињеније. У путу

3 Интересантно је да Бојић у својој збирци има песму насловљену „Самосвест“ у којој се говори баш о великој улози коју су изгнаници добили: „Буди горд у ове ноћи мучког лова, / Што те судба позва да, сред страшног чина, / Одиграш улогу распетога сина / И препричаш повест неклонулог Јова“ (Бојић 1917: 58).

4 У преписци са братом Радивојем Бојић нам даје и образложење наслова своје епопеје: „Запитаћеш ме: Откуд онда наслов – *Вечна стража*? Па зар нисмо ми, Срби, били та вечита стража, та брана култури од некултурне најезде? Зар нисмо ми ти будни стражари, који на вечном друму стоје као Фарос на мору?“ (Бојић 1978 II: 267).

5 Целокупни текст онога што је Милутин Бојић успео да напише дуго је остао само у рукопису, изузимајући неколико певања које је песник још за живота објавио у *Српским новинама* на Крфу. Године 1927. један део из заоставштине појавио се у часопису *Правда*, да би након тога неколико фрагмената недовршеног рукописа било објављено тек у књизи *Милутиин Бојић* из библиотеке „Живи песници“, коју је приредио Миодраг Павловић 1963. Коначно у Сабраним делима из 1978. године овај рукопис ће бити у целини објављен.

имајући прилике да будем често сам, а нарочито у Турину, ја сам то дело потпуно исконцептирао. Даћу му главни наслов, ако не изменим, *Црвено кришћење*. Оно што сам ти говорио биће трећина целокупног дела и носиће наслов *Ecce homo!* Од тога је, као што знаш, добар део готов. Тај први део подељен је на 7 делова, а сваки од њих на три мала дела. Укупно први део, који описује све од напада до Крфа, изнеће 5 хиљада стихова.

Други део, *Vanitas vanitatum*, износи време од Крфа до уласка у Србију, и *шћу ће бићи алеторијски опис Србије у изјананству и Србије у ројству* (истакао М. А.).

Трећи део, који ћу тек у Србији радити, под насловом „[?]“ биће сума филозофско-историјског целог *Кришћења, после кога има Србија да буде нови месија, симбол величине, снаге и живота* (истакао М. А.).

Као што видиш, ствар је схваћена на врло, врло широкој основи и укупно ће имати 15 хиљада стихова, а биће дефинитивно готова од данас па за три године. Разуме се да ћу први део објавити чим дођем у Србију, а неке одломке можда и раније у *Српским новинама* (Бојић 1978 II: 258).

У наредном писму упућеном брату, 25. октобра, Бојић такође помиње да ради на новом делу о којем му је већ причао, као и да ће један одељак те нове поеме ускоро објавити (вид. Бојић 1978 II: 260). Овако амбициозно замишљеним делом Бојић је свакако имао реконститутивну намеру: давање смисла великом страдању и оснаживање националног симболичког поретка.⁶

6 Да тежња за стварањем оваквог епа и симболичке реконструкције није била само индивидуални Бојићев наум већ жеља једног дела интелектуалне елите види се и из чланка Бранка Лазаревића „Једна тужна годишњица“, на чијем завршетку стоји: „У овоме великом светском рату, у коме се словенско-латинска раса бори за велику и мирну сутрашњицу слободе и права [...] Српски Народ је дао свој огромни удео. Он је дао све: и животе, и територију, и дух, и душу, и срце... Историја још није дала сличан случај. Ниједна Голгота није равна нашој. Покушаји Едмона Ростана и Габријела д'Анунција, само су сјајни покушаји према величини наше величине бола и према размерама до којих је он дошао. Доцније,

Од наумљене епопеје Бојић је испевао укупно четири одељка. У питању је текст испеван у полиметријским стиховима са доста драмских елемената. Инспирација му се, као и за остала дела настала у изгнанству, кретала између библијских митова и народне епике, али и националне историје. У спеву се појављују многе личности српског националног пантеона. Оно што је стигао да напише и што се налази данас пред нама, Бојић је скоро у потпуности посветио теми изгнанства. И у овој епопеји имамо потпуну деиндивидуализацију у корист колективног главног јунака спева, а то је сам народ који је изложен нападу, па због тога пати, и на крају се повлачи: „Вај! Цео народ друмовима граби / Ко изгнани Лот из трулог града“ (Бојић 1978: 295). Сви постају део једног огромног колективног бића: „И сви су данас деца једне својте, / Старци и пилад, невесте и стока“ (Бојић 1978: 295).

Први део посвећен је нападу непријатеља и састоји се од поглавља „Најезда“, „Побуна воде“ и „Крвави сватовац“. Даје се слика тоталне катаклизме у којој је и непријатељ о коме је реч такође потпуно апстрахован и сведен на елементарне силе зла:

А над њом витла, брекће, хуји
К'о неман плаха
Незајажљива авет помамна,
И самрт сипа и ватру сеје,
И маглом крила круже јој тамна
И зврктањем се подло смеје.

(Бојић 1978: 308)

Нигде се не помињу конкретни историјски актери, истакнуте личности које су инвазију на Србију предводиле. Једино чиме се ближе одређује непријатељ који надире јесте његово називање „ускрслим Атилом“.

какав велики визионар наћи ће, у нашој кашаклизми, подспрех за своје велико дело. То ће бити једна нова Илијада, Енеида и Рамајана Српскога Народа, једна синџеза свега чега има великој и стваралачкој у болу, несрећи и чемеру (истакао М. А.; Лазаревић 1917 II: 15).

Приликом одласка читав се колектив обраћа земљи и води коју напушта (најпре рекама Сави, Дрини, Дунаву и Морави). Ови колективни монолози чине једну од главних компоненти Бојићевог текста:

О, широка водо, твог се гнева плашим,
Не куни што обале пуне ти биће.

[...]

Дунаве, зашто клетвом пратиш
Наш очајнички збуњен збег.

[...]

Не куни нас, но се нашег јада сећај
И последњем шљунку и алгама збори
О несрећи нашој! Реци и обећај
Наш повратак скори.

(Бојић 1978: 300–301)

Други део спева говори о одласку са родног тла, али и дилемама које се јављају том приликом: отићи или остати:

Бежати? Стати?
Судби се дати?
Остати или ићи?
Распеће оставити треба
Или му прићи?

(Бојић 1978: 315)

Различити гласови различито говоре. Док једни позивају на одлазак и бекство, гробља и мртви моле да се остане:

Вај, куда бежиш? Све те зове,
Да гинеш овде и да браниш
Кршewe ове, њиве ове

И мртве ваља да сахраниш.

(Бојић 1978: 317)

У овом певању Бојић је поново активирао библијске елементе које је користио у *Песмама бола и иноса*. Народ и војска која се повлачи овде поново бивају поистовећени са изабраним народом коме је потребан нови Мојсије да га предводи: „О где је Мојсеј нов, да води, / Да веру да и препороди?“ (Бојић 1978: 316). Поред библијске приче о изгнан-

ству и лутању изабраног народа, Милутин Бојић овде користи и причу Лоту, али и о Јову и Христовом страдању и путу на Голготу.

На крају певања преовладава одлука да се напусти родно тло. Овај наум саопштава се опет једним колективним монологом. Одлазак не значи напуштање предачког завета:

Ми идемо ко зна куда и камо,
[...]
Носићемо даље жар својих ватара.
Свети пламен што су дедови донели
Преко мора, преко гора и пустара,
Кроз шуме врх којих векови су легли,
Лутаћемо тако кроз столећа разна.

Кроз глечере плаве и морске дубине,
Кроз светове, сунца, неба и маглине,
К'о Јов верујући да преврши казна.

(Бојић 1978: 321)

У првој глави трећег дела, од које су нам сачуване две варијанте, „На гозби мртвих краљева“, Бојић је посегнуо за српском историјом, и народ који бежи сусрео са славним владарима из прошлости. На сцену песник изводи и жупана Немању, и Светог Саву, и цара Душана, и деспота Стефана Лазаревића, и кнеза Лазара, и Марка Краљевића. Славни преци се са избеглим потомством сусрећу на гозби, некој врсти тајне вечере пред нову голготу. На овом месту у спеву долази до индивидуализације једне личности из колективног јунака спева. У питању је приказивање краља Петра, који се издваја на челу изгнаничке колоне. Краљ Петар добија христолик изглед – носи круну од трња:

И гле, ка њему свечан, смео,
Мршави старац ближе ходи
Без круне, нити страже води,
Од трња круну себи спleo.
[...]

Без ичег, чак без коња, мача,
К'о светац блед и нем корача.

(Бојић 1978: 339)

Одговор на питање чиме је краљ Петар заслужио овако значајно место, једине савремене индивидуализоване личности у *Песмама бола и поноса* и *Вечитој сиражи*, може се наћи у Бојићевом спису „Србија у повлачењу“. У томе тексту песник о српском краљу пише следеће:

Тешким тереном преко Спаса, па на Пуки, за Љеш, одступа и седи Владалац Србије. У свом изгужваном и снегом покривеном шињелу, без краљевских ознака, са палицом у руци корача суморан, као прост војник. Дане је проводио у тешком маршу, мучном за његов напаћени организам, а ноћи је пробеденисао, покрај какве случајно нађене ватре, завијајући се у свој сури шињел, кроз који је звиждао хладан албански ветар... (Бојић 1978 II: 222).

У другом певању трећег дела, које носи наслов „Окамењени оклопници“, пева се о повлачењу кроз ледену пустињу. За разлику од других делова овога спева, овде се Милутин Бојић приближава реалистичном приказивању ове страшне епизоде из Великог рата. Патње кроз које су војска и народ прошли повлачећи се кроз снежне планине Црне Горе и Албаније овде су дате са доста детаља и појединости. Хладноћа, глад, тежак терен кроз који се пролази, приказани су овде верно. Можда су од свега најпотреснији стихови у којима се ставља до знања да су ове скоро непремостиве тешкоће довеле до рашчовечења људи који се са њима боре:

То нису више људи. Створови Божјег дара,
То нису више бића, то није ум у телу.
О, то су мрке ствари. И игру с њима ствара
Ужасна коб што у ноћ гони их белу.

(Бојић 1978: 342)

Насупрот оваквом приказу албанске голготе у трећем делу спева, у четвртом се поново прелази на апстрактни приказ повлачења кроз снежне пределе. Народ који се повлачи опет постаје једно тело и биће, а непријатељ са којим се у овом поглављу суочава је деиндивидуализовани целат, персонификација зла.

Овај целат сукобљава се са седам чаробница, које представљају симболе одређених врлина српског народа. О томе шта би чаробнице из његовог спева требало да представљају, разјашњење је дао сам Бојић у још једном писму брату, 19. децембра 1916. године:

Тај део („Гиљотина среће“) описује губљење свега онога што се у најширем смислу може назвати срећа: губили смо редом те атрибуте среће и оним редом којим смо их губили ја сам их дао. Страшан целат нам је одузео прво младост (то је прва чаробница), јер за ноћ постадосмо старци, а потом нам је одузео богатство, па физичку снагу, традицију, славу, најзад љубав, од које смо се најтеже растали. Једино што нам није одузео то је част, коју смо спасли кроз гудуре и стене (Бојић 1978 II: 267).

Последњи део спева вероватно је и најслабији од свих које је Бојић успео да напише, о чему сведочи и потреба да се за разјашњењем његове симболике посегне за пишчевом преписком. Милутин Бојић је вероватно последњи значајни српски песник који је у своје тексту користио алегоријске личности. Отуда би можда Јосиф Бродски био у праву када каже да „изгнанство успорава пишчеву стилску еволуцију, чини га много конзервативнијим“ (Бродски 2007: 31).⁷ И заиста, све оно по чему је био претеча извесним авангардним песницима и покретима (експресионизам), глорификација телесности и еротике – Бојић је спевао пре свога избеглиштва. Наравно, ову хипотезу треба узети са резервом с обзиром на то да

7 У једном писму брату Бојић нам открива своју лектуру док је писао еп *Вечниша слиража*: „Ја ти овде сад читам, и то читам из дана у дан. Скоро ћу свршити са свим Шатобријановим делима. [...] Сем тога читам Волтерове романе, страшне мемоаре Сен-Симона о двору Луја Четрнаестог (несумњиво најбоља књига свога жанра), а сем тога редом Корнеја. Потом ћу да се вратим на стару епiku. Веруј ми, стари добри писци су увек добри и ја ти саветујем да модерне не читаш док не зарижеш главу у разбарушеног, али дивног Ига, Милтона, Торквата Таса, Омира, Шекспира и др. Нека каже шта ко хоће, али на једној страни њиховој наћи ћеш више но у целом роману ових модерних, који сипају из пустиг у празно“ (Бојић 1978 II: 261).

су песници српског послератног модернизма у неким песмама књиге *Песме бола и њоноса* с историјском тематиком видели претходницу своје историозофске поезије (Миодраг Павловић, Иван В. Лалић).

На крају било би инспиративно покушати дати одговор на питање због чега је Милутин Бојић толико редуковао све реалистичке појединости из својих *Песма бола и њоноса*, а поготово из *Вечне сјраже*, иако је био сведок и учесник трагичних догађаја српског повлачења кроз Албанију. Бојићеве књижевне намере јесу биле да у својим стиховима представи изгнанство из визуре заједнице и створи колективног јунака, и то јесте један од узрока те редуције, али да ли би се можда могао наћи још неки разлог – поготово што Бојић не само да је и сам прошао пакао изгнанства, већ је о томе са знатно више детаља писао у извештају „Србија у повлачењу“, насталом за потребе Министарства унутрашњих дела, за које је песник радио током боравка у Грчкој. Можда се један део одговора може наћи баш у овом потресном спису, који се пластичношћу и повременим натурализмом описа потпуно разликује од Бојићеве поезије написане у егзилу о истој теми. Песник „Плаве гробнице“ описује глад, блато и неизвесност која је српски народ снашла на његовом путу ка Крфу:

Да ли су, некада добро ситуиране, те српске породице мислиле да ће као највећу срећу сматрати кад нађу парче сува дрвета или прегршт грања, којима ће подложити ватру да на њој обаре пиринач. Обарени пиринач, несољен, без масти, без зачина, сматра се као деликатес. Ако се негде успе наћи пола килограма хлеба или брашна за 10 франака у сребру (сребро је овде још ређе него хлеб), гозба ће бити потпуна (Бојић 1978 II: 224).

На том тешком путовању српску војску и народ пратила је и смрт, како од исцрпљености и глади, тако и од удара непријатељског оружја:

Тако се очајно поред баруштина, под смртном кишом аероплана дочекују зоре и оплакују вечери. А смрт

чини своје. Несахрањени лешеве грађана и војника куже ваздух. А где да се сахране? С муком се морају бацити у море (Бојић 1978 II: 224).

И онда док читамо овај каталог патњи, наилазимо на следеће место:

Допустите ми да овде не описујем те сцене, од којих се срце цепа, да у својој болној успомени не изазивам утиске те страшне зимске ноћи, када на снегу, при фијукању ветра, уз грмљавину далеке канонаде, цео један народ спаљује, ломи: топове који су му бранили домове и стекли славу, тренове, комору узету са његових властитих њива, болничка кола, све. Не. Или *шребa о шoме нaйисaшu крвaву eйoйeју, или ћушaшu и не рaздирaшu рaну* (истакао М. А.) Цео народ плаче а крши, уздише а спаљује. Доста је што ћу вам рећи: уништили смо све! (Бојић 1978 II: 218–219).

Ето нас, дакле, на месту једног, можемо слободно рећи, разоткривања аутора списа. Проговоривши о свом ратном искуству Бојић открива зашто је своја дела настала у егзилу лишио натурализма. Сећање на српска страдања за песника је представљало трауматично искуство, о којем није био спреман да проговори без алегоријских овојница. Новије теорије трауме и говоре о тешкоћама трауматизованог субјекта да о сопственим патњама или патњама ближњих проговори. Описивање ових догађања и присећање на њих изазивало је бол у души самога песника. О националним понижењима зато треба ћутати. Остају једино слава и понос, и еп – да се о њима пева.

Извори и литература

- Аћин 2003: Jovica Aćin, *Gatanja po pepelu: O izgnanstvima i logorima tragom pisanja*, Beograd: Stubovi kulture.
- Бојић 1914: Милутин Бојић, *Песме*, Београд: Књижарница С. Б. Цвијановића.
- Бојић 1917: Милутин Бојић, *Песме бола и поноса*, Солун: Штампарија Аквароне.
- Бојић 1978: Милутин Бојић, *Поезија*, Сабрана дела, књ. 1. Прир. Гаврило Ковијанић, Београд: Народна књига.
- Бојић 1978 II: Милутин Бојић, *Проза II*, Сабрана дела, књ. 4. Прир. Гаврило Ковијанић, Београд: Народна књига.
- Бошковић 2015: Dragan Bošković, *Zablude čitanja*, Beograd: Službeni glasnik.
- Бродски 2007: Josif Brodski, *Tuga i razum*. Prev. Neda Nikolić Bobić, Beograd: Russika.
- Вуковић 1969: Владета Вуковић, *Књижевно дело Милутина Бојића*, Приштина: Заједница научних установа Косова.
- Gourgouris 2009: Stathis Gourgouris, „The Lyric in Exile“, in: *The Lyric Theory Reader*, edited by Virginia Jackson and Yopie Prins, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ковијанић 1969: Гаврило Ковијанић, *Животи и књижевни рад Милутина Бојића*, Београд: Научна књига.
- Лазаревић 1917: Бранко Лазаревић, „Песме бола и поноса“, *Крфски забавник*, број 4, година I.
- Лазаревић 1917 II: Бранко Лазаревић, „Једна тужна годишњица“, *Крфски забавник*, број 1, година I.
- Павловић 1963: Миодраг Павловић, „Милутин Бојић“, у: *Милутин Бојић*. Прир. Миодраг Павловић, Београд: Полит.
- Саид 2007: Edward W. Said, *Nepripadanje: мемоари*. Prev. Hana Veček, Zagreb: VBZ.
- Саид 2008: Edvard V. Said, „Razmišljanja o izgnanstvu“, *Polja*, br. 452, LIII, jul–avgust.

Marko Avramović

MILUTIN BOJIĆ'S POETRY OF EXILE

Summary

The paper analyzes the poetry of Milutin Bojić written in exile or on the subject of exile. The greatest attention is devoted to *Poems of Pain and Pride*, but we also consider Bojić's unfinished epic *The Eternal Guard*. We advance the thesis that the First World War had a major influence on the poetic changes in Bojić's poetry.